

AGNIESZKA GUT (Szczecin)

Prawne podstawy pruskiej heraldyki samorządowej w latach 1918–1939

Heraldyka samorządowa okresu międzywojennego coraz częściej budzi zainteresowanie polskich badaczy¹. Skupiają się oni jednak przede wszystkim na obszarze II Rzeczypospolitej, pomijając tereny należące w owym czasie do Prus, kraju związkowego Niemiec, ale w chwili obecnej znajdujące się w granicach państwa polskiego. Dla tego obszaru duże znaczenie mają ostatnie prace Błażeja Śliwińskiego i Beaty Możejko z zakresu heraldyki miejskiej, powiatowej i gminnej na obszarze obecnego województwa pomorskiego oraz Wojciecha Strzyżewskiego z Zielonej Góry². Ostatnio również autorka niniejszego artykułu zajmuje się zagadnieniami heraldyki samorządowej tego okresu na terenie byłej pruskiej prowincji Pomorze³.

¹ Pokłosem tego zainteresowania są wydane ostatnio materiały z konferencji heraldycznej we Włocławku: *Heraldyka samorządowa II Rzeczypospolitej (1918–1939). Materiały sesji naukowej Włocławek 24–25 października 2001 roku*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 2002. Ze starszych prac wymienić należy: S.K. Kuczyński, L. Pudłowski, *Udział archiwów państwowych w tworzeniu herbów okresu międzywojennego*, Archeion, t. 82 (1987), s. 97–134; L. Pudłowski, *Heraldyka miejska II Rzeczypospolitej*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka*, red. P. Dymmel, Lublin 1992, s. 107–126.

² B. Możejko, B. Śliwiński, *Herby miast, gmin i powiatów województwa pomorskiego*, t. 1, Gdańsk 2000; B. Możejko, *Heraldyka powiatowa Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1930–1943*, [w:] *Współczesna heraldyka samorządowa i jej problemy*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Kraków 2000, s. 133–143; W. Strzyżewski, *Herb dawnego powiatu zielonogórskiego*, Studia Zielonogórskie, t. 3 (1997), s. 75–78; idem, *Herby dawnych powiatów na współczesnych ziemiach Polski Zachodniej*, [w:] *Heraldyka samorządowa II Rzeczypospolitej...*, s. 139–146.

³ A. Gut, *Heraldyka powiatowa w prowincji Pomorze w okresie międzywojennym. Zarys problemu*, [w:] *Historia lux veritatis. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Zdzisławowi Chmielewskiemu z okazji 60. rocznicy urodzin*, Szczecin 2002, s. 143–161; eadem, *Herb powiatu tobeskiego w okresie międzywojennym*, Przegląd Zachodniopomorski, t. XVIII (2003), z. 1 [w druku]; eadem, *Herb powiatu Choszczno w okresie międzywojennym*, Nadwarciański

W badaniach nad pruskimi herbami komunalnymi XX wieku ważne miejsce zajmuje znajomość przepisów prawnych, które w tym właśnie okresie przybrały swój ostateczny kształt. W literaturze niemieckiej podstawowe znaczenie dla tej kwestii mają prace Rolfa Nagela i Wolfganga Blöb⁴. W literaturze polskiej natomiast odczuwa się brak tego rodzaju szczegółowej analizy dwudziestowiecznego prawa heraldycznego. Warto zatem zebrać i uzupełnić informacje na temat przepisów prawnych, którymi kierowano się zarówno w okresie republiki weimarskiej, jak i w czasach hitlerowskich, podczas tworzenia herbów samorządowych na terenach obecnej Polski północnej i zachodniej.

Pierwsze przepisy heraldycznego prawa stanowionego w Prusach pojawiły się już w XIX wieku i dotyczyły heraldyki miejskiej. Na podstawie rozkazu gabinetowego Fryderyka Wilhelma III z 22 grudnia 1817 r., w którym miastom reńskim zezwolił na powrót do herbów używanych przed okresem panowania francuskiego, stare średniowieczne herby miejskie uznawano za prawnie zatwierdzone. Na to rozporządzenie w ciągu XIX wieku powoływało się wiele pruskich miast z innych prowincji⁵. Przy tworzeniu nowych herbów nie zezwalano na wykorzystywanie części herbu królewskiego⁶, a zmodyfikowana w 1831 r. pruska ordynacja miejska i związane z nią rozporządzenia z lat 30. XIX wieku zakazywały używania przez miasta pieczęci z orłem pruskim⁷.

Również dziewiętnastego wieku sięgała procedura postępowania przy nadawaniu herbu miejskiego. Już wtedy ustalilo się, że wnioski magistratów poprzez prezesa rejencji i nadprezydenta prowincji trafiały do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a stąd do króla pruskiego⁸, który często sam ingerował w przedkładane mu propozycje⁹. Od 1855 r., czyli od momentu utworze-

Rocznik Historyczno-Archiwalny, nr 10 (2003) [w druku]. Nie można zgodzić się z wyrażonym ostatnio stwierdzeniem W. Strzyżewskiego, że większość powiatów prowincji Pomorze nie miała herbów, ani nawet o nie nie zabiegała (*Herby dawnych powiatów...*, s. 140). Na 26 powiatów ziemskich zezwolenie na używanie herbu otrzymało w tym okresie aż 15, a jeszcze osiem podejmowało o nie starania, które z różnych przyczyn zakończyły się bez rezultatów.

⁴ *Rechtsgrundlagen der Heraldik. Gesetze und Verordnungen des 19. und 20. Jahrhunderts*, hrsg. v. R. Nagel, Köln 1988; W. Blöb, *Wappenverleihung für Städte und Landgemeinden in neuerer Zeit*, Archivmitteilungen, Jg. XI (1961), H. 3, s. 85–91.

⁵ *Rechtsgrundlagen der Heraldik...* s. 16, 23; W. Blöb, *Wappenverleihung...*, s. 86.

⁶ *Rechtsgrundlagen der Heraldik...*, s. 17.

⁷ *Rechtsgrundlagen der Heraldik...*, nr 3: rezolucja Królewskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 5.03.1834 r.; nr 5: reskrypt Królewskiego MSW na temat pieczęci służbowych urzędów miejskich z 9.09.1837 r.

⁸ H. v. Kalm, *Das Preußische Heroldsamt (1855–1920). Adelsbehörde und Adelsrecht in der preußischen Verfassungsentwicklung*, Berlin 1994; *Rechtsgrundlagen der Heraldik...*, s. 16; W. Blöb, *Wappenverleihung...*, s. 86; Parisius, *Siegel- und Wappenführung bei den Behörden in Preußen*, Preußisches Verwaltungsblatt, Bd. 47, nr 28 z 10.04.1926 r., s. 289. B. Możejko, B. Śliwiński, *Herby miast, gmin i powiatów...*, s. 19.

⁹ *Rechtsgrundlagen der Heraldik...*, s. 16; R. Gaziński, J. Grzelak, *Herby miast Świnoujścia i Grabowa kontynuacją pomorskiej tradycji heraldycznej*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918). Materiały sesji naukowej Włocławek 5–6 grudnia 1996 r.*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 157.

nia pruskiej Heroldii (*Heroldsamt*), drogę wniosków o nadanie herbu wydłużono, ponieważ MSW przysyłało go najpierw do zaopiniowania przez Heroldię (poprzez Ministerstwo Dworu Królewskiego, któremu Heroldia podlegała). Stąd podanie wracało do MSW, które przekazywało je do zatwierdzenia królowi¹⁰. Ten tryb postępowania został utrwalony rozporządzeniem MSW z 19 grudnia 1896 r.¹¹

Po zakończeniu I wojny światowej w heraldyce pruskiej zaszły zasadnicze zmiany, które z jednej strony związane były ze zniesieniem przywilejów stanu szlacheckiego oraz z teoretycznym odebraniem mu prawa do używania herbu¹², a z drugiej strony – z rozszerzeniem tego prawa na gminy wiejskie i powiaty¹³. Pierwszy herb powiatowy w Prusach powstał dla powiatu Lüneburg i został zatwierdzony 28 października 1926 roku. Pierwsze herby wiejskie pojawiły się natomiast już w XIX wieku, ale wtedy prawo do ich używania otrzymały jedynie gminy wiejskie stanowiące przedmieścia Berlina. Pierwsza autentyczna pruska wieś otrzymała swój herb 3 stycznia 1917 r. Był to Tannenberg w Prusach Wschodnich, który uczczono w ten sposób jako miejsce zwycięskiej bitwy w czasie I wojny światowej¹⁴.

Rosnące zainteresowanie historią własnej małej ojczyzny oraz troska o propagowanie wartości z nią związanych¹⁵, a przede wszystkim stale powtarzające się zakazy używania herbu państwowego na pieczęciach urzędów samorządu terytorialnego spowodowały, że coraz więcej powiatów i wsi wykazywało zainteresowanie stworzeniem własnego herbu. W efekcie tego niezbędne stały się prawne uregulowania kwestii heraldycznych. Pierwszą sprawę załatwiono już 15 lipca 1919 r., kiedy pruskie MSW określiło, że zamiast dotychczasowego królewskiego zezwolenia na wprowadzenie herbu wymagane jest takie samo zezwolenie udzielone przez rząd. Takie stanowisko utrwaliła konstytucja Prus z 30 listopada 1920 roku, na mocy której wszystkie prawa

¹⁰ W. Blöß, *Wappenverleihung...*, s. 87; B. Mozejko, B. Śliwiński, *Herby miast, gmin...*, s. 19.

¹¹ Na mocy rozporządzenia MSW z 19 grudnia 1896 roku zakazano miastom bezpośrednio zwracania się do Heroldii z zapytaniami w kwestiach heraldycznych. Rozporządzenie to zostało przypomniane 12 czerwca 1909 rok; zob.: *Rechtsgrundlagen der Heraldik...*, nr 11, 12; Parisius, *Siegel- und Wappenführung...*, s. 289.

¹² *Wappenfibel. Handbuch der Heraldik*, hrsg. v. „Herold“. Verein für Heraldik, Genealogie und verwandte Wissenschaften, wyd. 17, Neustadt 1981, s. 142–143.

¹³ *Rechtsgrundlagen der Heraldik...*, s. 17; *Wappenfibel...*, s. 25, 177.

¹⁴ O. Neubecker, *Neuzeitliche Gemeinde- und Kreiswappen*, Deutsche Graver-Zeitung und Stempel-Zeitung, nr 6 (1938), s. 1–2; G. Wentz, *Gemeindliches Wappenwesen*, Die Kultusverwaltung, Zeitschrift für gemeindliche Kulturpflege, Jg. 5 (1941), nr 11–12, s. 166; *Wappenfibel...*, s. 177.

¹⁵ Na rolę tych subiektywnych czynników w powstawaniu herbów powiatowych wskazywano już w okresie tworzenia pierwszych herbów powiatowych (H. v. Comberg, *Das Recht der Landkreise auf Führung eines eigenen Wappens*, Familiengeschichtliche Blätter, Jg. 27 (1929), H. 8, sp. 229).

królewskie przekazane zostały pruskiej Radzie Ministrów¹⁶ (*Preußisches Staatsministerium*¹⁷).

Kolejną istotną kwestią było ustalenie instancji opiniodawczej dla projektów herbów. Stało się to konieczne, ponieważ 31 marca 1920 r.¹⁸ rozwiązana została pruska Heroldia. Prowadzone przez nią sprawy zakończyć miał nadradca z pruskiego Ministerstwa Sprawiedliwości, Koerner. Temu też ministerstwu przekazane zostały akta i biblioteka Heroldii, a od 1921 r. stało się właśnie ono – „w osobie” nadradcy Koernera – instancją opiniodawczą, zastępując w ten sposób Heroldię. Problem odżył, gdy w lecie 1925 roku nadradca Koerner odszedł z pracy w ministerstwie. Powrócono wtedy do propozycji jeszcze z początku XX wieku, by opiniowaniem projektów herbów samorządowych zajęły się pruskie archiwa państwowe. W sierpniu i wrześniu 1925 r. porozumieli się w tej sprawie premier, minister spraw wewnętrznych, minister sprawiedliwości oraz generalny dyrektor archiwów państwowych¹⁹. Już 13 października 1925 r. pojawiło się pierwsze zarządzenie wyznaczające archiwa do opiniowania projektów herbów. Za nim w 1926 r. nastąpiła seria przepisów dodatkowych. Rozporządzenia te, zachowując dotychczasową procedurę postępowania, nakazywały nadprezydentom i prezesom rejencji przysyłanie każdego wniosku w takiej sprawie do zaopiniowania przez odpowiednie prowincjonalne pruskie archiwum państwowe²⁰. Jako centralny ośrodek koordynacyjny dla wszystkich kwestii heraldycznych ustanowiono Tajne Archiwum Państwowe w Berlinie-Dahlem, któremu Ministerstwo Sprawiedliwości w styczniu 1926 r. przekazało akta byłej Heroldii²¹. W tym celu powołano specjalny referat do spraw heraldycznych, którym początkowo kierował Reinhard Lüdicke, a następnie Erich Kittel.

Pierwszy problem, który rozwiązać musiał referat heraldyczny, pojawił się w 1928 r., kiedy prezes rejencji w Lüneburgu zwrócił się z zapytaniem o moż-

¹⁶ W. Blöß, *Wappenverleihung...*, s. 88.

¹⁷ Autorzy prac poświęconych heraldyce pruskiej w okresie międzywojennym konsekwentnie tłumaczą niemieckie pojęcie *Preußisches Staatsministerium* jako Pruskie Ministerstwo Stanu. Jednak na mocy konstytucji pruskiej z 1920 roku *Staatsministerium* to organ zbiorowy złożony z premiera i ministrów, a więc Rada Ministrów (zob. J. Wąsicki, *Rzesza a kraje niemieckie 1914–1949. Między unitaryzmem a federalizmem*, Poznań 1977, s. 159). Pojęcia tego po 1933 r. używano nadal na określenie pruskiej Rady Ministrów (zob. ibidem, s. 227).

¹⁸ G. Oswald, *Lexikon der Heraldik*, Manheim – Wien – Zürich 1984, s. 196; H. v. Kalm, *Das Preußische Heroldsamt...*, s. 240; W. Blöß, *Wappenverleihung...*, s. 88.

¹⁹ W. Blöß, *Wappenverleihung...*, s. 88.

²⁰ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej GStA), Hauptabteilung I (dalej HA I), Rep. 172 B 2, sygn. 2176, s. 19: rozporządzenie generalnego dyrektora archiwów państwowych z 13.10.1925 r.; *Rechtsgrundlagen der Heraldik...*, nr 14: rozporządzenie pruskiego ministra spraw wewnętrznych do nadprezydentów i prezesów rejencji w sprawie opiniowania herbów komunalnych z 24.04.1926 r.; GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2176, s. 20–22: pismo generalnego dyrektora z 29.01.1926 r., pismo generalnego dyrektora z 1.06.1926 r. W. Blöß, *Wappenverleihung...*, s. 89–90.

²¹ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2176, s. 20–22.

liwość używania w nowo tworzonych herbach nie tylko tradycyjnych przedmiotów heraldycznych, ale również nowych, nawiązujących do współczesności i zrozumiałych dla ludności. Po krótkiej dyskusji między generalnym dyrektorem a Tajnym Archiwum Państwowym reprezentowanym przez R. Lüdickego minister spraw wewnętrznych 17 lipca 1928 r. wyraził zgodę na wykorzystywanie nowych symboli. O decyzji tej poinformowane zostały archiwa państwowe pismem generalnego dyrektora z dnia 9 sierpnia 1928 r.²²

W związku z pracami nad ustawą o ustroju gmin dla Prus, która przewidywała wprowadzenie herbów samorządowych na pieczęciach, w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych rozpoczęły się dyskusje nad zebraniem i opublikowaniem szczegółowych instrukcji postępowania przy tworzeniu tychże herbów. Jedną z bardziej zapalnych kwestii była rola archiwów państwowych w procesie opiniowania projektów herbów. Prawdopodobnie z inspiracji Edwina Redsloba, pełniącego funkcję Reichskunstwarta, MSW chciało rozszerzyć krąg instytucji opiniujących właśnie o osobę Reichskunstwarta²³, któremu już w 1927 roku powierzono gromadzenie wizerunków świeżo zatwierdzonych herbów²⁴. Na spotkaniu w MSW 30 kwietnia 1931 roku Redslob krytykował przede wszystkim pozytywne opiniowanie przez archiwa państwowe projektów niepoprawnych pod względem heraldycznym i niezbyt estetycznych. Przedstawiciel Tajnego Archiwum – Hermann Meyer – odpowiadał jednak, że błędy heraldyczne wynikają z przejmowania do nowych herbów elementów herbów średniowiecznych, które już wtedy zbudowane zostały niezgodnie z wykształconymi później zasadami heraldyki²⁵. Poza tym, jak zaznaczył to już Meyer w kwietniu, a szerzej uzasadnił Adolf Brenneke w maju w piśmie do generalnego dyrektora archiwów państwowych, Alberta Brackmanna, winne jest również w tej kwestii ministerstwo, ponieważ to ono wydało liberalne przepisy zezwalające na wprowadzanie do herbów nowych przedmiotów heraldycznych, przez co nie można już było ściśle przestrzegać wszystkich heraldycznych zasad. A. Brenneke zdecydowanie odrzucał również pomysł ustanowienia Reichskunstwarta instancją opiniodawczą dla projektów herbów. Według niego było to niemożliwe przede wszystkim ze względów prawno-ustrojowych, ponieważ Reichskunstwart był urzędem Rzeszy, a dyskusja dotyczyła spraw pruskich, które nie mogły podlegać instytucjom pozapruskim. Dezawuował poza tym kompetencje Redsloba w sprawach heraldycznych przypominając jego udział w pracach nad herbem Prus z

²² GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2176, s. 29–31.

²³ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2176, s. 43–44v.: notatka archiwisty Hermanna Meyera z rozmowy, jaka miała miejsce w MSW w dniu 30.04.1931 r. między Meyerem, v. Leydenem (dyrektor departamentu MSW), Redslobem i Neubeckerem (referent ds. heraldycznych w MSW). Na ten temat także bardzo krótko: W. Blöß, *Wappenverleihung...*, s. 90.

²⁴ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej AP Szczecin), Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej APSz), sygn. 753, b. pag.: okólnik MSW z 24.05.1927 r.

²⁵ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2176, s. 43v.–44.

1919 r.²⁶ Zarówno Meyer, jak i Brenneke sugerowali, że Tajne Archiwum sporządzi dla Ministerstwa Spraw Wewnętrznych projekt rozporządzenia w sprawie postępowania w procesie tworzenia nowych herbów samorządowych²⁷.

Projekt takiego rozporządzenia istniał już w grudniu 1931 r.²⁸ Jeszcze zanim zostali o nim poinformowani nadprezydenci, prezesi rejencji, landraci oraz przewodniczący gmin, 30 stycznia 1932 r. generalny dyrektor archiwów państwowych skierował w tej sprawie pismo do podległych mu archiwów. W piśmie tym przedstawił drogę, jaką powinny przejść wnioski samorządów o zatwierdzenie nowych herbów. Gminy czy powiaty powinny zatem wejść w kontakt z archiwum jeszcze przed sporządzeniem projektu herbu. Obowiązkiem archiwów było udzielenie im pomocy w sprawach związanych z historią i heraldyką, ale nie wolno im było sporządzać ostatecznego projektu. Generalny dyrektor podkreślał również, że MSW zalecało, aby przy opiniowaniu kłaść większy niż dotąd nacisk na przestrzeganie tradycyjnych zasad heraldyki oraz sugerować gminom rezygnację z elementów dodatkowych, jak korony murowe, klejnoty, trzymacze. Polecano także negatywnie opiniować herby złożone z dużej liczby elementów; herb miał być prosty i jasny, bo miał być używany przede wszystkim na pieczęci, która dawała mu do dyspozycji niewielką powierzchnię. Do MSW docierać miały projekty w wersji ostatecznej (żadne szkice), kolorowe, o rozmiarach 18×24 cm, które po zatwierdzeniu stanowić miały *exemplaria authentica*.

Rozporządzenie regulowało także tok postępowania w sprawach heraldycznych. Gmina (powiat) przedkładać miała wniosek o przyjęcie herbu prezesowi rejencji, który przesyłał go do archiwum państwowego do zaopiniowania. Stąd wniosek wraz z oceną przekazywany był do Tajnego Archiwum Państwowego, które wraz ze swoją opinią zwracało projekt do prezesa rejencji. Rejencja natomiast przesyłała go do zatwierdzenia przez ministra spraw wewnętrznych. Jeśli opinie prowincjonalnego archiwum państwowego i Archiwum Tajnego różniły się, to oba archiwa zobowiązane były porozumieć się w tej kwestii. Przy braku porozumienia ostateczną decyzję podejmował generalny dyrektor archiwów państwowych²⁹. Jak wynika z rozpo-

²⁶ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2176, s. 45–45v. O niechlubnym udziale E. Redsloba w pracach nad kształtem orła pruskiego zobacz np.: H. Hattenhauer, *Geschichte der deutschen Nationalsymbole. Zeichen und Bedeutung*, München 1990, s. 114–116 (dopuszczył do tego, że zezwolono na przedstawianie orła w dowolnej, nieujednoliconej formie).

²⁷ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2176, s. 44, 45.

²⁸ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2176, s. 47–48.

²⁹ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2176, s. 50–50v. Polecenie o porozumiewaniu się archiwów wynikało z problemów, z którymi spotkano się przy ustalaniu herbu miasta Bendorf w prowincji nadreńskiej. Archiwum prowincjonalne w Koblencji i Tajne Archiwum Państwowe w Berlinie-Dahlem miały wobec projektu odmienne opinie, w związku z czym prezes rejencji nie wiedział, jak postąpić z wnioskiem. Sprawa ta prawdopodobnie miała również wpływ na wy-

ządzenia wnioski były zatwierdzane już nie przez Radę Ministrów, ale tylko przez MSW. Przeniesienie uprawnień rady na ministra spraw wewnętrznych nastąpiło rok wcześniej, bo 10 lutego 1931 r. Duża liczba wniosków o wprowadzenie herbu zbyt szybko absorbowała kancelarię Rady Ministrów, dlatego odtąd podaniami miast, amtów i gmin wiejskich zajmować się miało wyłącznie MSW³⁰.

10 lutego 1932 r. własny okólnik w sprawie herbów samorządowych wydało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Informowano w nim zwierzchników jednostek administracji państwowej i samorządowej o tym, jak powinny wyglądać przygotowywane projekty herbów. W tej kwestii okólnik zgodny był z rozporządzeniem generalnego dyrektora. Nie wykluczył on jednak pomocy archiwów przy sporządzaniu ostatecznych propozycji, powodując przez to niekiedy konsternację władz gmin, które dopiero od archiwisty dowiadywały się, że muszą opłacić osobę przygotowującą projekt. W okólniku dodano jeszcze, że po zatwierdzeniu herbu gminy i powiaty miały przesłać jego rysunek nie tylko do Reichskunstwarta, ale także dwa jego egzemplarze do prowincjonalnego archiwum państwowego. Jeden z nich miał pozostać w archiwum prowincjonalnym, a drugi wysyłany był do Tajnego Archiwum Państwowego³¹.

Zainteresowanie herbami samorządowymi nasiliło się po wydaniu 15 grudnia 1933 r. dla Prus ustawy o ustroju gmin (*Gemeindefverfassungsgesetz*). W § 2 ustęp 3 tej ustawy stwierdzano, że gminy otrzymały prawo do wprowadzenia własnych herbów i pieczęci³². W dniu 26 lutego 1934 r. MSW wydało instrukcję wykonawczą do tej części ustawy³³. Według niej prawo do używania herbu nadawane było gminom przez państwo. Jeżeli gmina posługiwała się herbem już wcześniej, to mogła się nim posługiwać nadal bez nowego zatwierdzenia. Instrukcja określała również procedurę zatwierdzania projektów herbu, która właściwie pozostała bez zmian w stosunku do okresu poprzedniego. Wniosek gminy miał być zatem kierowany do prezesa rejencji, a stąd do miejscowego archiwum państwowego i do Tajnego Archiwum Państwowego z prośbą o opinię. Zaopiniowany wniosek odesłać należało do prezesa rejencji, który przysyłał go do MSW. Według instrukcji herby gmin nie mogły być sprzeczne z zasadami heraldyki, co nie wykluczało jednak możliwości wprowadzania do nich nowych godeł opisujących współczesne stosunki, zrozumiałych dla miejscowej społeczności i ją charakteryzujących. Niedopuszczalne było jednak przyjmowanie herbu Rzeszy, krajów Rzeszy

danie zakazu sporządzania przez archiwistów ostatecznych projektów herbów, ponieważ skrytykowany przez Tajne Archiwum Państwowe herb przygotowany został przez koblenckiego archiwistę, który poczuł się tą krytyką mocno urażony (zob. GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2176, s. 58–59).

³⁰ W. Blöb, *Wappenverleihung...*, s. 90.

³¹ *Rechtsgrundlagen...*, nr 17: okólnik Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 10.02.1932 r.

³² Preussische Gesetzsammlung 1933, nr 78, s. 428.

³³ Ministerialblatt für die Preussische innere Verwaltung, 1934, s. 272.

i prowincji. Dotyczyło to także hakenkreuzu. Ta część instrukcji wynikała z opublikowanej 19 maja 1933 r. ustawy o ochronie symboli narodowych Rzeszy. Nie było w niej, co prawda, mowy o hakenkreuzu, ale już w piśmie Tajnego Archiwum Państwowego z 10 czerwca 1933 r. do prezesa rejencji w Düsseldorfie uznano ten znak za wymieniony w ustawie *symbol niemieckiej historii, niemieckich krajów i narodowego wywyższenia w Niemczech*³⁴. W przekonaniu o równej wartości hakenkreuzu i herbów państwa i krajów umocniło się archiwum po pisemnych konsultacjach, jakie przeprowadzono w tej sprawie z Ottonem Huppem latem i jesienią 1933 r.³⁵

Instrukcja z 26 lutego 1934 r. regulowała również sposoby wykorzystywania herbów szlacheckich w projektach nowych herbów. Mogły być one używane wyłącznie za zgodą zainteresowanej rodziny. Do wniosków gmin miały być dołączone kolorowe rysunki ostatecznej formy herbu. Po zatwierdzeniu herbu gminy miały nadal obowiązek przesyłania dwóch rysunków do odpowiedniego archiwum państwowego. Rysunek miały przesać także gminy, które już wcześniej otrzymały ministerialne zatwierdzenie.

Instrukcja wykonawcza zajmowała się także pieczęciami gmin. Na jej mocy gminy, które otrzymały zatwierdzenie herbu, mogły używać go bez dalszych zabiegów na swoich pieczęciach. Specjalnego zatwierdzenia nie wymagały również pieczęcie napisowe. Gminy, które nie miały herbu, a na pieczęci chciały umieścić wyobrażenie ikonograficzne, musiały uzyskać na to zezwolenie. Obowiązywała przy tym taka sama procedura jak przy zabiegach o herb. W tym przypadku chodziło przede wszystkim o gminy wiejskie, które już od początku lat dwudziestych starały się o uzyskanie prawa do posługiwania się herbem³⁶. Na pieczęciach także nie wolno było używać pruskiego orła.

Uzupełnienie do instrukcji z 26 lutego 1934 r. stanowił okólnik pruskiego ministra spraw wewnętrznych z 28 sierpnia 1934 r. Wydano go na wyraźną prośbę Tajnego Archiwum Państwowego, do którego zaczęły dochodzić wiadomości o tym, że zdanie z instrukcji: *o ile wydano dotąd zezwolenie na używanie herbu, to pozostaje ono w mocy*, interpretowano jako wymóg takiego zezwolenia dla każdego herbu³⁷. W okólniku stwierdzano zatem, że zatwierdzenia nie wymagają nie tylko herby przyjęte już wcześniej, ale także herby miejskie używane od czasów średniowiecza. Również pieczęcie tego rodzaju mogły być nadal używane. Jeśli jednak gmina chciałaby wprowadzić

³⁴ *Rechtsgrundlagen...*, nr 18, § 1; nr 19: pismo do rejencji w Düsseldorfie (zob. też GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2183, s. 2).

³⁵ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2183, s. 7–7v., 14–16, 23–23v. Ostatecznie hakenkreuz uznany został za znak państwowy na równi z orłem pruskim i orłem Rzeszy rozporządzeniem pruskiego ministra spraw wewnętrznych z 9 stycznia 1934 roku (zob. *Rechtsgrundlagen...*, nr 20).

³⁶ O. Neubecker, *Neuzeitliche Gemeinde- und Kreiswappen...*, s. 1.

³⁷ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2176, s. 82–83v.: pismo Tajnego Archiwum Państwowego do MSW z 28.07.1934 r.

zmiany, to obowiązywała ją procedura jak przy zatwierdzaniu herbu i pieczęci³⁸. W dniu 25 października 1934 r. do archiwów państwowych skierowane zostało wyjaśnienie generalnego dyrektora związane z sierpniowym rozporządzeniem ministerstwa. Podkreślano w nim, że nie należy robić problemów miastom, które używały swych herbów i pieczęci od setek lat i nie miały dla nich żadnych urzędowych zatwierdzeń. Przypominano także, że zatwierdzeniu nie podlegają pieczęcie napisowe oraz sugerowano, by nie poprawiać na siłę pieczęci wiejskich, nawet jeśli nie były one zbyt poprawne³⁹.

Omówione wyżej zasady postępowania przejęte zostały po wejściu w życie ustawy o gminach niemieckich (*Deutsche Gemeindeordnung*) z 30 stycznia 1935 r.⁴⁰ Stanowiła ona nieco zmienioną wersję pruskiej ustawy o zarządzie gmin z 1933 r., teraz jednak zostało nią objęte całe terytorium Rzeszy. Istotę tej ustawy stanowiło zniesienie rozróżnienia między gminami wiejskimi i gminami miejskimi. Dla heraldyki samorządowej miało to istotne znaczenie, ponieważ do prawa heraldycznego zostały dopuszczone wsie oraz inne miejscowości nie posiadające prawa miejskiego (np. kurorty)⁴¹. Zmiana nastąpiła także w przypadku instancji zatwierdzającej projekty herbów gmin miejskich i wiejskich, co dokładnie precyzowała tzw. pierwsza instrukcja wykonawcza do ustawy z 22 marca 1935 r.⁴² Na mocy § 11 ustęp 2 prawo do herbów i flag zatwierdzał namiestnik odpowiedniej prowincji Rzeszy, a w przypadku Prus – nadprezydent. Do nich należało także prawo do zatwierdzania zmian w herbach i flagach. Zmiany te nie objęły jednak heraldyki powiatowej, ponieważ ustawa ta nie dotyczyła tzw. związków gmin, do

³⁸ *Rechtsgrundlagen...*, nr 21.

³⁹ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2176, s. 85–85v.: projekt rozporządzenia generalnego dyrektora archiwów państwowych w tej sprawie.

⁴⁰ W. Strzyżewski (*Herb powiatu zielonogórskiego...*, s. 76; *Herby dawnych powiatów...*, s. 140) używa zamiast pojęcia *ustawa* dosłownego tłumaczenia niemieckiego wyrazu *Ordnung* = *porządek*. Jednak polska historiografia zawsze tłumaczyła to słowo jako ordynek lub ordynacja dla prawodawstwa do początków wieku XIX, a dla okresu późniejszego często zastępowała je słowem „ustawa” (zob. A. Wielopoński, *Ustrój polityczny Pomorza Zachodniego*, Poznań 1965, s. 93). Nigdy jednak nie używano określenia „porządek”. Za pomocą słowa „ustawa” tłumaczy nazwy tych rozporządzeń J. Wąsicki, *Rzesza a kraje niemieckie...*, s. 243, 245. W tym miejscu narzuca się uwaga, że heraldycy czy mediewiści zajmujący się problematyką herbów XIX- i XX-wiecznych koniecznie powinni współpracować z historykami tego okresu, ponieważ w efekcie swej nieznamomości sytuacji prawno-ustrojowej często wyciągać mogą błędne wnioski. Ten sam W. Strzyżewski pisze np., że *Herby powiatów nie zostały ustalone w XIX wieku przez większość powiatów [...] Landtury posługiwały się pieczęciami z wizerunkiem orla pruskiego (Herby dawnych powiatów...*, s. 140). Jest to jednak sprawa oczywista, ponieważ aż do 1872 roku landrat, mimo iż reprezentował miejscowe stany (głównie szlachtę), w rzeczywistości był urzędnikiem państwowym wykonującym polecenia administracji centralnej i prowincjonalnej na terenie powiatu – przysługiwało mu zatem prawo posługiwania się pieczęcią z herbem państwa.

⁴¹ Reichsgesetzblatt, 1935. Teil I, nr 6.

⁴² Ministerialblatt für die Preussische innere Verwaltung, 1935, nr 14, szp. 425.

których należały także powiaty. W dalszym ciągu w przypadku Prus na wprowadzenie herbu powiatu zezwolenia udzielała Rada Ministrów⁴³. Jeżeli chodzi o procedury, to powtórzono dotychczasowe postanowienia instrukcji wykonawczej z 26 lutego 1934 r. Dodawano tylko przepisy na temat flag gminnych. Uznano, że prawo do używania flagi ma tylko ta gmina, która otrzymała zezwolenie na wprowadzenie herbu. W takim przypadku można było nadać flagę dwubarwną, nawiązującą do barw herbu⁴⁴.

Uzupełnienie do ustawy o gminach niemieckich stanowił okólnik ministra spraw wewnętrznych o pieczęciach gmin i związków gmin w Rzeszy wydany 20 marca 1937 r.⁴⁵ Na jego mocy gminy posiadające zatwierdzony herb miały wprowadzić go na swoją pieczęć [§ I ustęp 2 punkt (1)]. Natomiast gminy nie posiadające herbu używać miały pieczęci, w której górnym półkołu umieszczona była nazwa gminy, a w dolnym – godło państwowe [§ I ustęp 2 punkt (2)]. Kwestię tę regulowało rozporządzenie MSW o pieczęci państwowej z 16 marca 1937 r.⁴⁶ W pieczęciach herbowych legenda znajdować się miała w otoku. Napisy miały być wykonane po niemiecku, pismem zwanym fraktura. Okólnik dokładnie określał formę nazwy gminy; zabronione np. było użycie w legendzie nazwy kraju, w którym leżała dana gmina [§ I ustęp 8 punkt (2)]. W § II okólnika nieco miejsca poświęcono herbom, ponownie przypominając, że mają być one zgodne z zasadami heraldyki, złożone z jak najmniejszej liczby pól oraz bez niepotrzebnych elementów dodatkowych. Dla związków gmin § III utrzymywał stan dotychczasowy aż do czasu późniejszych regulacji.

Po wydaniu okólnika o pieczęci już w maju pojawiły się pierwsze problemy. MSW pytało generalnego dyrektora archiwów państwowych o to, czy herb na pieczęci ma być umieszczony razem z tarczą, czy też wystarczy godło bezpośrednio w polu napieczętym oraz czy wolno używać wewnętrznej linii oddzielającej legendę od pola napieczętego (?). Na wszystkie te pytania padła oczywiście odpowiedź pozytywna⁴⁷. Wątpliwości wywoływał też nakaz używania w napisie otokowym lakonicznych określeń *Gemeinde X*, *Stadt Y*, *Markt Z*. W tej sprawie monitował przede wszystkim Otto Hupp, który uważał, że w przypadkach, kiedy nazwa miejscowości jest bardzo krótka, nie wystarcza właściwie treści, by wypełnić cały otok. *Ponad herbem stoi słowo „Gemeinde” albo krótsze „Stadt” czy „Markt”, pod herbem zaś jeszcze krótsza nazwa miejscowości, a powierzchnie otoku na prawo i lewo od*

⁴³ Ibidem, szp. 417.

⁴⁴ Ibidem, szp. 424–425.

⁴⁵ Ministerialblatt des Reichs- und Preußischen Ministeriums des Inneren, 1937, nr 12, s. 447.

⁴⁶ Reichsgesetzblatt, 1937, Bd. I, s. 307; *Rechtsgrundlagen...*, nr 29.

⁴⁷ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2177, s. 186–187v.; pismo MSW do generalnego dyrektora z 28.05.1937 r.; odpowiedź E. Kittela z 17.06.1937 r.

*herbu (...) pozostają puste. Pieczęć robi zatem bardzo mizerne wrażenie*⁴⁸. Tajne Archiwum Państwowe sugerowało stąd ministerstwu poszerzenie wariantów napisu, który mógłby zostać użyty na pieczęci⁴⁹. Efektem tych starań był okólnik MSW z 9 września 1938 r. w sprawie pieczęci gmin i związków gmin⁵⁰. Zakazywał on m. in. wykorzystywania linii oddzielających napis otokowy od pola napieczętnego w pieczęciach herbowych (chyba, że wymagałyby tego względy artystyczne), a w przypadku krótkiej nazwy miejscowej dopuszczał napis w postaci *Siegel der Gemeinde X*. Okólnik utrzymywał także w mocy tzw. pieczęcie z wizerunkiem napieczętnym, które w niektórych krajach mogły otrzymać gminy wiejskie, ale jednocześnie zakazywał nadawania nowych pieczęci tego typu. Gminy, które chciały mieć pieczęć z jakimkolwiek wyobrażeniem ikonograficznym, musiały zabiegać o zezwolenie na herb, przestrzegając przy tym wszelkich zasad heraldyki.

Na pruską heraldykę samorządową wpływała również ideologia narodo-socjalistyczna. Przejawem tego było rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych z 15 grudnia 1937 r., które dotyczyło wykorzystywania godeł religijnych w nowo tworzonych herbach⁵¹. W rozporządzeniu tym nie zakazywano, co prawda, wprost wykorzystywania symboli kościelnych wskazujących na dawną przynależność gmin czy powiatów do terytoriów kościelnych (infuły, pastorały itp.). Proszono jednak wyraźnie, by w miejsce tego rodzaju mobiliów wybierać inne, wiążące się albo z wydarzeniami z dziejów gminy, albo wskazujące na jej znaczenie współczesne. Po raz kolejny rozporządzenie musiało zostać uzupełnione objaśnieniem generalnego dyrektora archiwów państwowych. Okazało się bowiem, że władze prowincji rozumiały je jako zakaz używania herbów ze znakami dawnych terytoriów kościelnych i próbowały zmienić wszystkie herby z godłami tego rodzaju. Stąd 7 stycznia 1938 r. generalny dyrektor skierował do dyrektorów archiwów prowincjonalnych informację⁵², w której tłumaczono, że nie zakazuje się stosowania herbów średniowiecznych władztw kościelnych, a jedynie próbuje ograniczyć ich użycie. W szczególny sposób potraktowano przy tym krzyż zakonu krzyżackiego, który bez żadnych ograniczeń mógł być używany przez gminy na obszarze byłego państwa zakonnego. W objaśnieniu uznawano, że nie trzeba zmieniać zatwierdzonych już herbów z wymienionymi wyżej symbole. *Krzyże i święci mogą pozostać, gdy już się w herbie znajdują*. Nie powinno się jednak tworzyć nowych herbów, w których wykorzystywano by takie godła. Archiwa państwowe na podległych ich kompetencji obszarach powinny natomiast przejrzeć istniejące już herby pod kątem wyją-

⁴⁸ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2177, s. 189.

⁴⁹ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2177, s. 188–191.

⁵⁰ GStA, HA I, Rep. 178 B 2, sygn. 2177, s. 227–229.

⁵¹ *Rechtsgrundlagen...*, nr 30; AP Szczecin, APSz, sygn. 753.

⁵² AP Szczecin, APSz, sygn. 753.

kowo jaskrawych przypadków, takich jak użycie liter lub słów hebrajskich czy też wyobrażenia oka Boga. Dopiero w takiej sytuacji należało spowodować zmianę w herbie.

Przepisy wydane w latach trzydziestych XX wieku zakończyły – rozpoczęty już w poprzednim stuleciu – proces kształtowania prawnych podstaw heraldyki samorządowej w Prusach, a także w całej Rzeszy. Ustanowienie tych zasad możliwe było dzięki wielkiemu zainteresowaniu, jakie w latach dwudziestych XX wieku wzbudziło w Prusach rozszerzenie prawa heraldycznego początkowo tylko na powiaty, a następnie również na gminy wiejskie. Dużą rolę w procesie tworzenia pruskiego prawa heraldycznego w tym okresie odegrało Tajne Archiwum Państwowe w Berlinie-Dahlem, które w imieniu państwa kontrolowało pod względem merytorycznym przygotowywane przez gminy projekty. Jako centralny urząd opiniodawczy poinformowane było o pojawiających się problemach interpretacyjnych przy wykonywaniu istniejących przepisów, z którymi spotykali się heraldycy sporządzający projekty oraz urzędy biorące udział w postępowaniu o zezwolenie na wprowadzenie herbu. Dlatego też mogło ono wskazywać Ministerstwu Spraw Wewnętrznych – będącemu dysponentem prawa heraldycznego – rozwiązania bardziej precyzyjne, które nie ograniczając prawa gminy do decydowania o własnych znakach jednocześnie opierały się na tradycyjnych zasadach heraldyki średniowiecznej, wykluczając w ten sposób wszelkie projekty nie mające wiele wspólnego z herbami.